

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ АСПЕКТИ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

УДК 811.161.2(07)

Н. А. ВАСИЛЬКІВСЬКА

ОЗНАЙОМЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ СПІЛЬНОКОРЕНЕВИМИ МОРФЕМНИМИ ПОВТОРАМИ ЯК ЗАСОБАМИ ВИРАЖЕННЯ ЗВ'ЯЗНОСТІ ТЕКСТУ

У статті розкрито нові резерви розвитку зв'язного мовлення молодших школярів на основі функціонально-комунікативного підходу. Охарактеризовано методичну систему роботи над засобами зв'язності тексту, а саме: ознайомлення учнів початкових класів із спільнокореневими морфемними повторами в ролі засобів міжфразового зв'язку. Викладено науково-теоретичні засади та методичні рекомендації опрацювання згаданого лексичного засобу вираження зв'язності тексту.

Ключові слова: лінгвістика тексту, засоби міжфразового зв'язку, спільнокореневі морфемні повтори.

Н. А. ВАСИЛЬКОВСКАЯ

ОЗНАКОМЛЕНИЕ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ С ОДНОКОРЕННЫМИ МОРФЕМНЫМИ ПОВТОРАМИ КАК СРЕДСТВАМИ ВЫРАЖЕНИЯ СВЯЗНОСТИ ТЕКСТА

В статье раскрыты новые резервы развития связной речи младших школьников на основании функционально-коммуникативного подхода. Охарактеризовано методическую систему работы над средствами связности текста, а именно: ознакомление учащихся начальных классов с однокоренными морфемными повторами в роли средств межфразовой связи. Изложено научно-теоретические основы и методические рекомендации изучения указанного средства выражения связности текста.

Ключевые слова: лингвистика текста, средства межфразовой связи, однокоренные морфемные повторы.

N. A. VASYLKIVSKA

THE INTRODUCTION OF MORPHOLOGICAL REPETITIONS OF RELATED WORDS AS MEANS OF EXPRESSING TEXT COHERENCE TO THE JUNIOR CLASSES PUPILS

The article reveals new ways of development of coherent speech of junior classes pupils based on the functional and communicational approach. The methodological system of work with the means of expressing coherence such as the introduction of morphological repetitions of related words as means of interphrasal relations is characterized. Theoretical basis and methodological recommendations for practicing the given means of expressing text coherence are presented.

Keywords: text linguistics, means of interphrasal relations, morphological repetitions of related words.

З огляду на значущість рідної мови для опанування знань з інших предметів та становлення і розвитку духовно багатой особистості українській мові відведено особливу роль у навчальному процесі.

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ АСПЕКТИ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Нові тенденції шкільної мовної освіти передбачають посилення практичної спрямованості процесу опанування української мови, підпорядкування роботи над мовною теорією інтересам мовленнєвого розвитку учнів. Як зазначає В. Я. Мельничайко, – «треба посилити практичну спрямованість уроків мови, постійно виявляти неослабну увагу до тих аспектів навчальної роботи, від яких залежить розвиток мовлення школярів.

На це й націлює навчальна програма, згідно з якою робота з розвитку мовлення повинна здійснюватись під час вивчення всіх тем і розділів» [4, с. 4]

Дедалі більшого значення в лінгвістиці набуває проблема визначення та обґрунтування концептуальних положень функціонально-комунікативного напрямку навчання рідної мови. «Нині ідея комунікативного навчання все більше охоплює й граматику. На відміну від традиційної, тобто описової, вона має стати в шкільному курсі функціональною. Це допоможе школярам краще зрозуміти роль вивчених мовних засобів у досягненні комунікативної мети, зорієнтованої на вираження думки, спілкування» [1, с.14]. Формування у молодших школярів мовленнєвих умінь варто здійснювати у взаємозв'язку і з опорою на вивчення лексико-граматичного матеріалу, зокрема ознайомлення учнів зі здатністю частин мови служити засобами міжфразового зв'язку.

Розв'язання даної проблеми започатковано у дослідженнях В. Бадер, Л. Варзацької, М. Вашуленка, Д. Кравчука, Т. Ладиженської, В. Мельничайка, О. Мельничайко, В. Собко та ін. Науковці довели принципову доцільність і можливість введення відомостей з лінгвістики тексту в практику навчання мови молодших школярів і формування на цій основі комунікативно-мовленнєвих умінь.

Наявність у сучасному шкільному курсі рідної мови відомостей про текст, його основні ознаки, мовні засоби вираження зв'язності дала змогу значно покращити рівень формування в учнів початкових класів комунікативних умінь. Проте, як показує аналіз зв'язних писемних висловлювань, навчання молодших школярів будувати систему структурно-семантичних зв'язків між компонентами тексту ще потребує вдосконалення. Одноманітність використання мовних засобів вираження зв'язності тексту, неправильне чи невдале їх вживання свідчать про незнання учнями відповідних теоретичних відомостей, внаслідок чого засоби зв'язності тексту вибираються ними інтуїтивно, неусвідомлено.

Чинними програмами і підручниками з української мови передбачено ознайомлення школярів із засобами зв'язності. Однак серед їх багатоманітності обрано лише деякі лексичні засоби. До того ж мовний матеріал, передбачений для засвоєння у 3–4 класах, не використовується повною мірою в реалізації основних завдань програми з розвитку зв'язного мовлення. На наш погляд, необхідно розширити коло засобів вираження зв'язності тексту, з якими доцільно ознайомити учнів; формування і вдосконалення мовленнєвих умінь і навичок доцільно здійснювати у взаємозв'язку і з опорою на вивчення лексико-граматичного матеріалу.

Мета публікації – з'ясувати, як використання ресурсів програмового матеріалу, сприяє розвитку в учнів більш цілеспрямованих і продуктивних умінь і навичок побудови зв'язних висловлювань; описати зокрема, як у процесі вивчення лексико-граматичного матеріалу знайомити учнів зі спільнокореновими морфемними повторами – засобами вираження зв'язності тексту.

Згідно з традиційною класифікацією (за ознакою приналежності до того чи іншого мовного рівня) розрізняють лексичні, морфологічні, синтаксичні засоби зв'язку. До лексичної (лексико-граматичної) групи засобів вираження зв'язності відносять мовні одиниці, що мають певне лексичне значення або набувають його в контексті і використовуються для реалізації функції зв'язку шляхом заміщення значення (або вказівки на нього) якихось мовних одиниць чи певного відрізка попереднього речення. До цієї групи засобів передусім зараховують усі види лексичних повторів.

У літературі з теорії тексту термін «повтор» в основному практикується широко, в розумінні «семантичного повтору», внаслідок чого він включає в себе абсолютний лексичний повтор, повтор спільнокоренових слів, повтори, побудовані за принципом метафори або метонімії, слова-синоніми, частина замість цілого, позначення роду замість виду, загального замість часткового тощо.

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ АСПЕКТИ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Особливим видом лексичного повтору вважаються **спільнокореневі морфемні повтори**, які виступають модифікаторами вихідних слів. Використання спільнокореневих варіативних повторів часто пов'язане з трансформацією вихідного слова в іншу частину мови. Подібні трансформації найчастіше відбуваються між іменниками та дієсловами (біг – бігати, квітець – квітує).

Часткова зміна семантичної співвіднесеності вихідного і похідного слів зумовлює їх різну синтаксичну і семантичну роль у структурі ССЦ. Відмінність граматичних форм не заважає словам, утвореним від одного кореня, зберігати спільність у значенні. Спільність споріднених слів виявляється не лише у виражальному плані (у наявності в них того самого кореня), але й у змісті (корінь виражає спільний для всіх споріднених слів елемент значення). Зберігаючи спільність обсягу і змісту, варіативний повтор служить засобом міжфразового зв'язку. Наведемо приклад:

Дубові діти
На *галяві* виріс дуб
І корою зашкаруб,
Розгорнув крилаті віти,
А на них – *дубові діти*.
Дуб гойдає їх, гойда
І на *діток* погляда:
Мов, скоріш зростаєте, *діти*, –
Рад я вами жолудіти.
Десь на осінь ви, смаглявці,
Сипонете по *галявці*.
І сказав *дубок-сусід*:
Розпочавсь *дубовий* рід!

Віктор Кочевський

Наявність спільнокореневих слів у тексті дозволяє здійснювати послідовне розгортання думки, лексичну наступність. Повторювані у тексті слова (*дуб, діти, галява*) зв'язують у єдине ціле опис ситуації, на тлі якої відбуваються події, картини цих подій, що розгортаються на очах спостерігача. Знаходячись у контактній і дистантній розташованих реченнях, споріднені слова цементують текст семантично.

Як засіб вираження зв'язності споріднені слова здатні (залежно від приналежності до тієї чи іншої частини мови) позначати особу, якість, дію, стан і т.п. (бджолина сім'я – бджола; радіти – радість; висока – височина; стихло – тихо). Міжчастининомовні та внутрішньочастининомовні (зайченя – зайчиха; білий – біленький; танцювати – витанцювувати; тихо – тихенько) словотвірні зв'язки слів розрізняються семантико-словотвірними відтінками, які використовуються для точної характеристики предмета, явища, стану. Це визначає їх роль у створенні смислової, структурної та комунікативної зв'язності тексту.

Третьюкласникам треба дати певні теоретичні відомості про спільнокореневі морфемні повтори. А саме: у тексті спільнокореневі слова можуть виконувати роль засобів зв'язку; допомагають точно, виразно передавати задум автора, вимагають умілого їх використання з метою уникнення невдалого повтору. У ході виконання тренувальних вправ слід формувати в учнів уміння виявляти в тексті споріднені слова, які виконують роль засобів зв'язку, визначати їх роль та використовувати як засіб зв'язку; замінювати зайвий повтор споріднених слів їх синонімами. На це доцільно відвести дві години під час вивчення відповідної теми програми.

На першому уроці можна запропонувати учням вправи, спрямовані на формування уявлень про роль споріднених слів у тексті, а також розвиток умінь визначати споріднені слова, які виконують роль засобів зв'язності.

Вправа 1.

1. Прочитайте. Чи зв'язані ці речення за змістом? Доведіть.

Як духмяно пахнуть трави! І серед цих пахоців розрізняєш запах суниць. Ніжний, солодкий аромат манить до себе...

Зірвав я кілька запашних ягід (*За Юрієм Старостенком*).

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ АСПЕКТИ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

2. Укажіть слова, які допомагають пов'язати речення у текст. Чи є серед цих засобів споріднені слова? Назвіть речення, які ними пов'язуються.

3. Яку картину автор допоміг нам відчутти, вживаючи як засіб зв'язку в цьому тексті споріднені слова? Як би сприймався текст, якби ми спробували замінити ці слова іншими, близькими за значенням?

4. Зробіть висновок про те, яку додаткову роль у цьому тексті виконують споріднені слова (допомагають точно, образно передати задум автора).

Вправа 2.

1. Прочитайте.

Вишиванка

Мама вишила мені

Квітками сорочку.

Квіти гарні, весняні:

— На, вдягай, синочку!

В нитці — сонце золоте,

Пелюстки багряні,

Ласка мамина цвіте

В тому вишиванні.

Вишиваночку візьму,

Швидко одягнуся,

Підійду і обійму

Я свою матусю.

Вадим Крищенко

2. Випишіть групами споріднені слова. Вкажіть, які з них виконують роль засобів зв'язку. Свої міркування доведіть.

На другому уроці доцільно запропонувати учням вправи, спрямовані на розвиток умінь пов'язувати речення за допомогою споріднених слів, уникати зайвого повтору цих слів у реченнях тексту.

Вправа 1. 1. Прочитайте.

Лижі

Настав час для лижних прогулянок. *(Ти весело біжиш на лижах)* За тобою протягнувся довгий слід. Це лижня.

2. На місці пропущеного вставте речення, яке б поєднало подані речення у текст. Як засіб зв'язку використайте споріднене слово.

3. Метою розвитку умінь уникати зайвого повтору споріднених слів можна запропонувати учням виконати таку вправу.

Вправа 2.

1. Прочитайте текст.

Лікування

Хворий прийшов у лікарню до лікаря. Лікар оглянув його і приписав ліки. Через кілька днів хворий одужав (Олександра Мельничайко).

2. Назвіть споріднені слова. Чи виконують вони роль засобів зв'язку в цьому тексті. Поясніть.

3. Доповніть текст реченнями про те, як хворий лікувався. Подумайте, чи є потреба і надалі використовувати для зв'язку між реченнями споріднені слова? Чому? Якими словами їх можна замінити, щоб не зловживати повтором?

4. Який висновок про використання споріднених слів як засобів зв'язку ви можете зробити?

Підсумовуючи вивчене, вчитель підкреслює, що у тексті споріднені слова можуть виконувати роль засобів зв'язку, допомагають точно передавати задум автора.

Аналогічну роботу можна проводити і під час вивчення частин мови, ознайомлюючи третьокласників зі спільнокореновими словами-іменниками, прикметниками, дієсловами.

Опрацювавши іменник, можна запропонувати учням такі вправи.

Вправа 1.

1. Прочитайте. Про кого йдеться в тексті?

Хмарка
З далекого моря занесло хмарину.
Приніс її вітер, підгонив у спину.
Стомила, заплакала хмаронька та
і сльози свої пролила на жита,
на гай, на долини,
сльозини-перлини.

Марія Познанська

2. Випишіть з тексту споріднені слова. До якої частини мови вони належать?

3. Яку роль у цьому тексті виконують?

Вправа 2.

1. Прочитайте.

Пухнастий та білесенький засипав все ...
Біжить ... весело в засніжений садок.
З лопатами, з санчатами працює ...,
збудуєм з ... хату ми посеред двора!

Наталя Забіла

2. Спишіть текст, уставляючи з довідки пропущені слова.

Слова для довідки: *сніг, сніжок, малеча, дівтора.*

3. Які з поданих іменників близькі за значенням, а які споріднені?

4. Чи можна ці іменники назвати засобами зв'язку? Чому?

Використання прикметників-спільнокореневих слів можна показати учням на прикладі таких вправ.

Вправа 1.

1. Прочитайте.

Липень

Чудовим ароматом квітучих лип наповнене повітря. Для бджіл настала пора збирання липового меду. Щоб зібрати солодкий нектар, дружні бджолині сім'ї не гають жодної погожої днини.

2. Випишіть парами споріднені слова. Яку роль вони виконують у тексті?

3. Чи є серед споріднених слів прикметники? Укажіть, які речення пов'язуються з їх допомогою.

Вправа 2.

1. Прочитайте.

Осінь, зима, весна.

2. До поданих іменників доберіть спільнокореневі слова-прикметники і запишіть. Із будь-якою парою слів складіть два речення, зв'язаних за змістом.

3. Чи можна сказати, що прикметники допомагають пов'язувати речення одне з одним. Поясніть свої міркування.

Працюючи з дієсловами, вчитель може запропонувати такі вправи для засвоєння учнями матеріалу про роль споріднених слів.

Вправа 1.

1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

Весною і восени ми бачимо всюди пролітаючих птахів. Висота польоту різна. Частіше птахи летять високо, та іноді вітер притискує мандрівників низько до землі. Летять вони вночі і вдень. Летять птахи малі і великі: від лебеда до крихітних корольків.

У кінці літа відлітають зозулі, стрижи, іволги. Першими відлітають, останніми прилітають.

За дрібними пташиними зграями — синицями, шпаками, жайворонками, чечітками — летять яструби та сови.

Видовище масових перельотів хвилює кожну людину (*За Василем Песковим*).

2. Випишіть з тексту споріднені слова. Чи можна їх назвати засобами зв'язку. Чому?

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ АСПЕКТИ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

3. Знайдіть серед цих слів і підкресліть дієслова, які разом з іншими засобами зв'язку допомагають пов'язувати одне з одним усі речення тексту.

4. Визначте час дієслів, доберіть до них дієслова минулого та майбутнього часів із тим же коренем.

Вправа 2.

До дієслова *зимувати* доберіть спільнокореневий іменник та прикметник.

Усно складіть невеличкий текст про зимівлю птахів нашого краю. Використайте як засоби зв'язку дібрані вами спільнокореневі слова.

Під керівництвом учителя третьокласники роблять висновок про роль у тексті іменників, дієслів, прикметників-споріднених слів.

Про ефективність пропонованої системи завдань свідчать результати порівняльного аналізу зв'язних писемних висловлювань молодших школярів. Кількість учнів дослідних класів, які доцільно використали спільнокореневий морфемний повтор у ролі засобу зв'язності тексту, вдвічі, а то й утричі більша порівняно з учнями контрольних класів. Так, спільнокореневі слова-іменники в ролі засобу міжфразового зв'язку правильно використали 48% школярів дослідних класів і лише 19% учнів контрольних класів, спільнокореневі дієслова – 57% і 20% учнів.

Пропоновану методичну систему роботи над засобами зв'язності слід розглядати як частину загальнометодичної системи опрацювання тексту в школі, яка, з одного боку, забезпечує органічний взаємозв'язок у вивченні різних розділів програми, підносить на значно вищий рівень функціональність виучуваного граматичного матеріалу (у нашому випадку – частин мови), а з другого боку, – сприяє розв'язанню найважливішого завдання школи – формувати у молодших школярів уміння й навички вільно володіти мовою як засобом спілкування і розвитку.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у розробці функціонально-стилістичного підходу до вивчення повнозначних частин мови, які вивчаються в початковому курсі української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вашуленко, М. С. Українська мова і мовлення в початковій школі: метод. посібник / М. С. Вашуленко. – К.: Освіта, 2006. – 268 с.
2. Ладыженская, Т. А. Об изучении связной речи детей, поступающих в школу / А. Т. Ладыженская // Характеристика связной речи детей 6-7 лет. – М.: Просвещение, 1979. – С. 10–23.
3. Лосева, Л. М. Как строится текст : пособие для учителей /Л. М. Лосева; под ред. Г. Я. Солганика. – М.: Просвещение, 1980. – 94 с.
4. Мельничайко, В. Я. Лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови: посіб. для вчителів / В. Я. Мельничайко. – К.: Рад. школа, 1986. – 168 с.